

Η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος, η εικόνα και η προοπτική της στον χρόνο

Στην Ελληνική παράδοση, αρχαία και Χριστιανική, το κάλλος δεν είναι κατηγορία καταρχάς αισθητική, δεν χαρακτηρίζει την πρόκληση της τέρψης των αισθήσεων, άλλα είναι κατηγορία οντολογική, χαρακτηρίζει τη φανέρωση του τρόπου με τον οποίο τα πράγματα αληθεύουν, δηλαδή υπάρχουν πραγματικά¹. Το κάλλος δεν θέλει απλά να μας αρέσει, να μας διδάξει ή να μας υποβάλλει συναισθηματικά, αλλά θέλει να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο η γήινη πραγματικότητα ελευθερώνεται από τη φθορά και τον θάνατο και μετέχει μίας άλλης πραγματικότητας, αθάνατης και ουράνιας, άφθαρτης και χαρισματικής, που είναι μετοχή στο κάλλος του Θεού και των αγίων του.

Αυτή η πραγματικότητα συνοψίζεται στις διαστάσεις μίας εικόνας· μίας εικόνας όμως που λειτουργημένη μέσα στα μυστήρια της Εκκλησίας έχει τη δυνατότητα να αποκαταστήσει την αληθινή σχέση ανάμεσα στον πιστό και στο μυστήριο που εικονίζει. Ας μη λησμονούμε πως στη ζωντανή πίστη της Εκκλησίας, η ει-

1. Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, «Δεισίμων μορφή» στο «Κάτι τό ώραϊον» έκδ. Περιοδ. Αντί, Αθήνα 1984, σ. 99.

κόνα είναι αχώριστη από τον ζωντανό λόγο του Θεού, τον οποίο εκφράζει, πέρα από λέξεις, με τη γλώσσα του κάλλους και του φωτός².

Κατά τη διάρκεια μίας ακολουθίας τα λειτουργικά κείμενα που ακούμε συγκροτούνται γύρω από το γεγονός που εορτάζεται και το σχολιάζουν· το ίδιο κάνει και η εικόνα, σχολιάζοντας μέσα από σχήματα και χρώματα τα δρώμενα και εορταζόμενα και υπομνηματίζει με το δικό της τρόπο το λειτουργικό γεγονός.

Κάθε ιερή τέχνη είναι εξ ορισμού λειτουργική τέχνη, γιατί προϋποθέτει ένα πλαίσιο πίστης και λατρείας προκειμένου να αναπτυχθεί. Πολύ περισσότερο η εικόνα στην Ορθόδοξη παράδοσή μας είναι τέχνη λειτουργική, γιατί αφενός η φύση της βρίσκεται στη βάση της λατρείας και αφετέρου η ίδια εικόνα αποτελεί μέρος της λατρείας. Η Ευχαριστία μιμείται το γεγονός του Μυστικού Δείπνου³ επαναλαμβάνοντας τη θεία οικονομία και γίνεται μέσο με το οποίο συνεχίζεται στον χρόνο η λυτρωτική ενέργεια του Θεού. Το ίδιο κάνει και η εικόνα η οποία συμμετέχει σε αυτή την πραγματικότητα που εικονίζει και έτσι γίνεται η ίδια «διάβαση επί το πρωτότυπον»⁴. Οι πιστοί μέσα στην ευχαριστια-

2. QUENOT, *Εικόνα η θέα της Βασιλείας*, μτφρ. Σ. Γιαγκάζογλου, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1993, Προλεγόμενα *Bobrinskoy*, σ. 7.

3. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Μυστική θεωρία*, PG 98, 397C. Βλ. και Τ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997.

4. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκθεσις ακριβῆς της ορθοδόξου πίστεως*, 4, 16. PG 94, 1169.

κή σύναξη αποκαθιστούν μέσω των εικόνων και της λατρείας την ενότητα της όλης Εκκλησίας, ουράνιας και επίγειας, σε μία εσχατολογική αναφορά με τελικό σκοπό τη βασιλεία τού Θεού αυτή τη βασιλεία που ευλογούμε με την έναρξη της θείας λειτουργίας και για την οποία προσφέρουμε «τάς κοινάς προσευχάς». Σκοπός αυτής της ενότητος δεν είναι άλλος από το να συνέλθουμε «ἐπί τῷ αὐτῷ» και να προσκομίσουμε τον «κόσμο» μαζί με το ψωμί και το κρασί μας, «ἐαυτούς καί ἀλλήλους καί πᾶσαν τήν ζωήν ἡμῶν» και μέσα από αυτή τη λιτανευτική προσκομιδὴ να αναμνησθούμε και να βιώσουμε «τόν σταυρόν, τό πάθος, τήν τριήμερον ἀνάστασιν, τήν εἰς οὐρανοῦς ἄνοδον, τήν δευτέραν καί ἔνδοξον παρουσίαν τοῦ Κυρίου».

Στο κέντρο όλων αυτών των γεγονότων παρίσταται «ὁ Χριστός καί νῦν, ὁ τήν τράπεζαν διακοσμήσας ἐκείνην, οὗτος καί ταύτην διακοσμεῖ νῦν»⁵, ως μέγας Αρχιερεύς «αὐτός θύμα, αὐτός ἱερεύς, αὐτός θυσιαστήριον, αὐτός Θεός, αὐτός ἄνθρωπος, αὐτός βασιλεύς, αὐτός πρόβατον, αὐτός ἄρνιον, αὐτός τά πάντα ἐν πᾶσιν»⁶, είναι ο μόσχος ο θυόμενος «ἐκῶν» και «ἀεὶ ζῶν καί διαμένων»⁷ είναι αυτός όπως τον βιώνει η Εκκλη-

5. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ομιλία εις την προδοσίαν του Ιούδα...*, PG 49, 380.

6. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Περί της εν Χριστώ ζωής, Λόγος 1*, PG 150, 500D.

7. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Μυστική θεωρία*, PG 98, 408D.

σία καθημερινά, ως «τόν προσφέροντα καί προσφερόμενον καί διαδιδόμενον».

Υπάρχει στον άνθρωπο μία εικονιστική λειτουργία, ταυτόσημη με τη βαθύτερη βιολογική ύπαρξή του, που αναζητά να βρει τη βεβαιότητα του φυσικού και νοητικού προσανατολισμού του. Χωρίς τη δημιουργία μίας απεριόριστης σειράς εικόνων θα ήταν αδύνατο στο ανθρώπινο πνεύμα να αντιληφθεί το μυστήριο της ζωής του. Έτσι η ζωή εμφανίζεται ως μία αδιάκοπη αλληλουχία εικόνων, που προσδιορίζουν τις αποκαλύψεις του πνεύματος, τις νοητικές αντιλήψεις, τις προσδοκίες, ακόμη και τον τρόπο της υπάρξεώς του⁸.

Ο πρωτόγονος άνθρωπος, βυθισμένος μέσα στο γεγονός του κόσμου που τον περιβάλλει, βιώνει το μυστήριο του κόσμου και της παρουσίας του, με πολύ πάθος και αγωνία και με έντονη την ανάγκη να γνωρίσει ή έστω να αισθανθεί το μυστήριο της ζωής του και να εκφραστεί για αυτό.

Το γεγονός ότι είναι εικόνα και ομοίωση ενός Θεού δημιουργού, του δίνει τη δυνατότητα να δημιουργήσει τρόπους επικοινωνίας, αλλά και του δίνει τη βεβαιότητα ότι δεν μπορεί να ζήσει παρά μόνο ως ον κοινωνικό. Η ανάγκη αυτή της κοινωνίας με τον κόσμο του, τον οδηγεί στην ανακάλυψη της γλώσσας, του λόγου, της γραφής.

8. Α. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Η σημασία της ποιητικής εικόνας*, στο Σύνορο, τ. 36 (1965) σ. 89.

Σε αυτή δε τη νεαρή ηλικία των ανθρωπίνων κοινωνιών, ο εικονισμός στον προφορικό ή στον γραπτό λόγο, διαδραματίζει ένα ρόλο διαμεσολαβητού ανάμεσα στους ανθρώπους και στο περιβάλλον του. Εκφράζονται, με βάση τις παραστάσεις που έχουν, η δε γραφή τους είναι απλά η εικόνα των πραγμάτων, δηλαδή μία καθαρά εικονιστική γραφή. Έτσι η εικόνα αποκαθιστά τη λειτουργία της ζωής που επικοινωνεί με τον περιβάλλοντα κόσμο. Οι διάφοροι εικονισμοί περικλείουν και αναπαριστούν τα ρυθμικά αποτυπώματα της ζωής των πρώτων κοινωνιών, έχοντας δε ο άνθρωπος αυτή την εικονιστική ιδιότητα και εικονιστική δυνατότητα επικοινωνίας διατηρεί ως τις μέρες μας τη συλλογική μνήμη των γενεών που πέρασαν και επομένως στηρίζει και διαφυλάσσει τον πολιτισμό⁹.

Η ίδια η γραφή που έφτασε έως τις μέρες μας ως γραπτός λόγος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εικονιστική αποτύπωση του λόγου. Παρά το γεγονός ότι στην Παλαιά Διαθήκη απαγορεύεται η παράσταση του προσώπου του Θεού, γιατί κάθε εικόνα είναι πεπερασμένη, εντούτοις βλέπουμε ότι ο Θεός πλάθει τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωσή του¹⁰. Όταν όμως η Παλαιά Διαθήκη πάλι μιλά για την εμφάνιση του Θεού στον Μωσή ως «βάτος καιομένη καί ού φλεγόμενη», χρησιμοποιεί πολύ εύστοχα την αποφαιτική αυτή εικόνα για να παραστήσει τον Θεό.

9. Όπ.π σ. 90.

10. *Γένεσις*, α', 26.

Έτσι θα λέγαμε ότι η πρώτη λειτουργία της εικόνας στον κόσμο, έχει αποφαιτικό χαρακτήρα, όπως άλλωστε φαίνεται μέσα από την ιστορία της τέχνης των συμβόλων.

Αργότερα όσο προσεγγίζουν Χριστιανισμός και Ελληνισμός τόσο εντονότερα παρουσιάζεται η ανάγκη της εικόνας, και βέβαια οι Έλληνες κατέφυγαν σε πρότυπα και σύμβολα που τους ήταν οικεία και εξέφραζαν την εμπειρία τους, την οποία αποτύπωναν με σχήματα και χρώματα.

Διαμορφώνεται λοιπόν με τον καιρό αυτό που λέμε σήμερα ζωγραφική της Ορθοδοξίας ή ορθόδοξη εικονογραφία, μία μαρτυρία της θείας ενανθρωπήσεως, της Τριαδικής ενότητας και της ζωής της Εκκλησίας. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μία τέχνη που δεν διακοσμεί, αλλά λειτουργεί μέσα στην πολυφωνία του ευχαριστιακού γεγονότος, που αποτελεί την καρδιά της πνευματικής εμπειρίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Έτσι η εικόνα ενέχει μυστηριακή αξία σε διάφορες βαθμίδες και ιδιότητες. Το πλάσιμο της εικόνας, η ανάδυσή της από την εμπειρία του καλλιτέχνη ως άσπιλη και αληθινή ωραιότητα συνιστά ένα μυστήριο, ένα θαύμα που πάντοτε επαναλαμβάνεται συναρπαστικά. Στο τέρμα όμως του σταυρώσιμου μόχθου του ο εικονογράφος οφείλει να υποτάσσεται, να υποχωρεί μπροστά σε Αυτόν που τον ξεπερνά και τον κρίνει.

Από αυτό το γεγονός η εικόνα αποκτά στο εξής μία ιδιαίτερη μυστηριακή λειτουργία¹¹.

Ο Ορθόδοξος εικονογράφος μπορεί να διαβεβαιώσει αυτό που κάθε φορά βιώνει μπροστά σε ένα λευκό άγραφο ξύλο, που καλείται να το παραδώσει στην Εκκλησία ως εικόνα. Αρχίζει μία δική του λειτουργία που ξεκινά από το δέος που τον κατέχει καθώς πρέπει να σχηματίσει τον ασχημάτιστο, να παραστήσει τον αγιασμό, τη χάρη, τη δόξα της θεότητας.

Αρχίζοντας τη λειτουργία της τέχνης του με την ευχή:

«... Δέσποτα Θεέ τῶν ὄλων, φώτισον, συνέτισον τήν ψυχήν, τήν καρδίαν καί τήν διάνοιαν τοῦ δούλου σου καί τάς χεῖρας αὐτοῦ εὐθουνον πρός τό ἀμέμπτως καί ἀρίστως διαγράφειν τό εἶδος τῆς ἐμφερείας σου καί τῆς σῆς παναχράντου μητρος καί πάντων σου τῶν ἀγίων, εἰς δόξαν Σῆν καί εἰς φαιδρότητα καί ὠραϊσμόν τῆς ἀγίας σου Ἐκκλησίας ...»¹².

Παραδίδει την καρδιά, τον νου και τα χέρια του στον μόνο Δημιουργό. Γίνεται ὄργανο της χάριτος του Πνεύματος, και όσο πιο ελεύθερα αφήνεται σ' αυτή τη χάρη, τόσο πιο εύκολα η χάρη του Θεού συγκαταβαίνει να αποτυπωθεί και να φανερωθεί μέσα στο πιο ὁμορφο καταστάλαγμα της ανθρώπινης τέχνης και προσευχής.

11. BOBRINSKOY, ὀπ.π., σ. 6-7.

12. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εν Πετρούπολει 1909, ανατ. εκδ. Σπανός, ἄ.χ. σ. 5.

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να τονίσουμε για την εικόνα είναι ότι δεν αποτελεί απλώς ένα έργο τέχνης όπως όλα τα έργα τέχνης με την έννοια που αποδίδουμε σήμερα σε έναν πίνακα με ένα θρησκευτικό θέμα¹³.

Ο υποβιβασμός της εικόνας σε έργο τέχνης συνιστά αποξένωση από την πρωταρχική της λειτουργία που δεν είναι άλλη από «την ενότητα της πίστεως και την κοινωνία του Αγίου Πνεύματος». Μία θεολογία εικονογραφημένη, ένα «λειτουργικό προσόμοιο»¹⁴ που φανερώνει με σχήματα και χρώματα και καθιστά παρόν, ότι το Ευαγγέλιο κηρύττει με τον λόγο. Οι πιστοί συναγμένοι στη λατρευτική σύναξη αποκαθιστούν μέσω των εικόνων και της θείας Λειτουργίας τον σύνδεσμο με την όλη Εκκλησία, ουράνια και επίγεια, σε μία εσχατολογική αναφορά. Με τον τρόπο που το κήρυγμα του ευαγγελίου γίνεται φορέας της παράδοσης και της χάριτος του Θεού, μια και κατέχει θέση στην καρδιά της θείας λατρείας, έτσι και η εικόνα γίνεται φορέας της παράδοσης, της ιστορίας, της θεολογίας, του δόγματος, δηλαδή της εμπειρίας της Εκκλησίας. Η τέχνη επομένως της εικόνας είναι τέχνη λειτουργική, γιατί δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο μέσα στο ιδιαίτερο πλαίσιο της πίστης και της λατρείας, μέσα στο οποίο ανήκει. Μία εικόνα έξω από το πλαίσιο αυτό παύει

13. F. SHERRARD, *Περί ύλης και τέχνης*, Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 15.

14. Αρχιμ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εισοδικό, Άγιον Όρος* 1978, σ. 123.

να είναι εικόνα· και εικόνα έξω από τον χώρο και την πράξη της λατρείας είναι έννοια αντιφατική¹⁵. όπως και το κήρυγμα έξω από τον χώρο της λατρείας δεν είναι τίποτε άλλο παρά διάλεξη με θεολογικό θέμα, αποκομμένη από το μυστήριο.

Η εικονογραφία δεν είναι μία απλή αναπαράσταση γεγονότων, ούτε «εἶδωλον πεποιημένο»¹⁶, αλλά είναι ενσαρκωμένη χάρη, παρουσία και προσφορά ζωής και αγιασμού.

Η ψυχολογία της θρησκείας τοποθετεί την εικόνα ανάμεσα στις πιο βασικές ανάγκες του πιστού¹⁷, και τούτο γιατί δίνεται στον άνθρωπο η βεβαιότητα ότι μετέχει σε μία μεγάλη οικογένεια, στην οικογένεια των αγίων και των μαρτύρων οι οποίοι κοσμούν τους τοίχους και τα τόξα των ναών. Αυτοί τον συντροφεύουν στον αγώνα του, μεσιτεύουν γι' αυτόν, τον καλούν να πάρει θέση ανάμεσά τους, είναι το στήριγμα της προσευχής του και τον βοηθούν στη θεωρία των αθεωρήτων.

Ας μην ξεχνάμε ότι ο ναός αρχιτεκτονικά αντανακλά τη διάταξη του κόσμου¹⁸. Έτσι ο πιστός ζει έξω από την τραγική μοναξιά γιατί αυτός ως προσκυνητής και οι εικόνες ως προσκυνούμενα βρίσκονται μέσα στο

15. SHERRARD, *όπ.π.*, σ.17

16. Πρβλ. *Έξοδος*, 20, 4. Βλ. και Αρχιμ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *όπ.π.*, σ. 137.

17. M. QUENOT, *Εικόνα*, *όπ.π.*, σ. 48.

18. *Όπ.π.*, σ. 49.

κράτος και την αγιαστική χάρη του «μήτε ἀρξαμένου μήτε παυσομένου Πνεύματος»¹⁹. Κατά τη διάρκεια δε μίας ακολουθίας τα λειτουργικά κείμενα και η υμνολογία συγκροτούνται γύρω από το εορτολογικό γεγονός και το σχολιάζουν το καθένα με τον δικό του ποιητικό τρόπο, η δε εικόνα κηρύττει μέσα από τα σχήματα και τα χρώματα «Θεόν ἐπιφανέντα» ή την εμπειρία της αγιότητας των ανθρώπων.

Με αυτό το λειτουργικό της έργο η εικόνα εξέρχεται από τα όρια της αισθητικής και προκαλεί όχι τη συγκίνηση, αλλά τη μυστική αίσθηση της χαράς, της μετοχής, της παρουσίας του Θεού που πιστοποιεί η εικόνα²⁰.

«Ἐνθα γάρ ἂν ἡ τό σημεῖον, ἐκεῖ καί αὐτός (ὁ εἰκονιζόμενος) ἔσται», λέει ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός²¹ και αλλού συμπληρώνει: «Εἶδον οἱ ἀπόστολοι τόν Κύριον σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς, καί τούς ἀποστόλους ἕτεροι, καί τούς μάρτυρας ἕτεροι. Ποθῶ κἀγώ τούτους δρᾶν ψυχή τε και σώματι..., ἐπεὶ ἄνθρωπος εἰμί, καί σῶμα περίκειμαι, ποθῶ καί σωματικῶς ὀμιλεῖν καί ὄρᾶν τά ἅγια»²².

19. *Στιχηρόν του Εσπερινού της Πεντηκοστής*, Πρβλ. Αρχιμ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, όπ.π., σ. 139.

20. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ, *Η τέχνη της εικόνας*, σ. 144.

21. *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως*, 4, 11, PG 94, 1132.

22. *Προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας*, Λόγος I, PG 94, 1264BC.

Η εικόνα με το να έχει λειτουργικό χαρακτήρα δίνει άλλο περιεχόμενο και νόημα στην ύλη, μια και με υλικά μέσα δημιουργεί ό,τι δημιουργεί. Αποκαθιστά την ύλη στη σωστή της θέση μέσα στη ζωή, με το να πραγματώνει αενάως το «Τά σά ἐκ τῶν σῶν».

Οι εικονοκλάστες φοβούνται πάντοτε το σκάνδαλο της ύλης και τον κίνδυνο των ειδώλων, γιατί παραβλέπουν το γεγονός της υποστατικής συγκράσεως και ζεύξεως ύλης και πνεύματος.

Ο άνθρωπος αποτελεί εικόνα Θεού ακριβώς σαν τέτοια καθολική σύνθεση. «Μή ἂν ψυχὴν μόνην, μήτε σῶμα μόνον λέγεσθαι ἄνθρωπον, ἀλλά τό συναμφότερον, ὄν δῆ καί κατ' εἰκόνα πεποιημέναι, ὁ Θεός λέγεται», γράφει ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς²³.

Η διάκριση ύλης και πνεύματος στον άνθρωπο εικονίζει τη διάκριση ουσίας και ενεργειών του Θεού, αυτή την άφατη πραγματικότητα της ζωοποίησεως του κόσμου από τη χάρη του Θεού²⁴.

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός τοποθετεί πολύ ωραία το θέμα της ύλης σχετικά με την τιμή και την προσκύνηση των εικόνων. «Πάλαι μὲν ὁ Θεός, ὁ ἀσώματος τε καί ἀσχημάτιστος, οὐδαμῶς εἰκονίζετο. Νῦν δέ σαρκί ὀφθέντος Θεοῦ, καί τοῖς ἀνθρώποις συνανα-

23. *Προσωποποιῖα χαρακτήρι μικτῶ διαλογικῶ*, PG 150, 1361.

24. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΗ, *Η περί θεώσεως διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά*, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 24. Βλ. και ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Εικονοκλάστες*, σ. 98.

στραφέντος, εικονίζω Θεοῦ τό ὀρώμενον. Οὐ προσκυνῶ τὴν ὕλην, προσκυνῶ δὲ τὸν τῆς ὕλης δημιουργόν, τὴν ὕλην δι' ἐμέ γενόμενον καὶ ἐν ὕλη κατοικῆσαι καταδεξάμενον καὶ δι' ὕλης τὴν σωτηρίαν μου ἐργασάμενον, καὶ σέβων οὐ παύσομαι τὴν ὕλην, δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἴργασται... Μὴ κάκιζε τὴν ὕλην· οὐ γὰρ ἄτιμος. Οὐδὲν γὰρ ἄτιμον ὃ παρά Θεοῦ γεγένηται»²⁵.

Με τον τρόπο αυτόν, λοιπόν, η ὕλη της εικόνας, το ξύλο, τα χρώματα, ο χρυσός, δοσμένα από τον Θεό στον άνθρωπο, επιστρέφουν σε Αυτόν με έναν τρόπο καθαρά ευχαριστιακό και δοξολογικό, όπως ακριβώς οι προσφορές των πιστών, ο ἄρτος και ο οἶνος.

Για αυτό τον λόγο η εικόνα δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά μόνο μέσα από τη θεία Ευχαριστία, όπως και ο Χριστός, στις μετά την Ανάστασή Του εμφανίσεις στους μαθητές Του, αναγνωρίζεται μόνο μέσω αναφοράς στις σχέσεις πού είχε συνάψει προς αυτούς προ της αναστάσεως, και οι οποίες ἔνωσαν αυτούς σε ένα ευχαριστιακό σώμα.

Ἐτσι εξηγείται γιατί οι δύο μαθητές πού πήγαιναν προς Ἐμμαούς αναγνώρισαν τον Κύριο «ἐν τῇ (εὐχαριστιακῇ) κλάσει τοῦ ἄρτου» και οι ἀλιεύοντες μαθητές κατά την ἔμμεσα ευχαριστιακή προτροπή Του «δεῦτε ἄριστήσατε»²⁶.

25. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Προς τους διαβάλλοντας*, Λόγος 1, PG 94, 1245.

26. ΣΚΛΗΡΗ, *Από την προσωπογραφία στην εικόνα*, Σύναξη, τ. 24, σ. 21.

Ας μην ξεχνάμε ακόμη ότι η ζωγραφική των κατακομβών δημιουργείται από την ευχαριστιακή κοινότητα ως υπομνηματισμός της θείας Λειτουργίας, δηλαδή με τις παραστάσεις του αμνού, του ἄρτου, του σίτου, του ψαριού (ΙΧΘΥΣ), καθώς και με τις πρώτες εικόνες (προσωπογραφίες) των μαρτύρων, πάνω στους τάφους των οποίων ετελείτο η θεία Λειτουργία.

Η θεία Ευχαριστία είναι μίμηση και επανάληψη της οικονομίας του Θεού που γίνεται άνθρωπος, «ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν»²⁷. Με το να είναι λοιπόν η εικόνα τέχνη λειτουργική διοχετεύει στους πιστούς αυτή την αίσθηση της πραγματικότητας της Σάρκωσης και της Μεταμόρφωσης, με άλλα λόγια γίνεται ένα από τα μέσα με τα οποία ο πιστός ἔρχεται στην κατάλληλη πνευματική κατάσταση για το αποκορύφωμα του λειτουργικού δράματος, που είναι η θεία Ευχαριστία²⁸.

Η επικέντρωση του εκκλησιαστικού μας βίου στον ἄξονα ζωῆς της ευχαριστιακής κοινότητας οδηγεί και στην επανεύρεση του κοινωνικού χαρακτήρα και ἡθους της λειτουργικής τέχνης.

Το οντολογικό περιεχόμενο της θείας Ευχαριστίας, δηλαδή η ευχαριστιακή κοινωνία ως τρόπος υπάρξεως, προϋποθέτει την κοσμολογική διάσταση του κοινωνικού γεγονότος της ζωῆς, δηλαδή την ὕλη και τη χρήση

27. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περί ενανθρωπήσεως*, PG 25, 3.

28. SHERRARD, *ὅπ.π.*, σ. 19.

της ύλης-τέχνης σε μία δημιουργική μεταποίηση σχέσης και κοινωνίας.

Η οντολογία επομένως είναι αυτή που σώζει την ασκητική, την ηθική, την αισθητική και την ψυχολογία των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών του αγίου και δεν σώζεται από αυτές. Γιατί τί σημασία θα είχε για την Εκκλησία να είναι κάποιος ασκητικός, χωρίς Χριστό και Ανάσταση²⁹; Για αυτό είπαμε πως η διαφορά της εικόνας από τη δυτική θρησκευτική ζωγραφική δεν βρίσκεται στην προσωπογραφική της διάσταση, αλλά βρίσκεται στο αν το εικονιζόμενο πρόσωπο έχει τα στοιχεία που δηλώνουν μία σταθερή οντολογία, μία άρρηκτη δηλαδή σχέση με το μυστήριο της Ευχαριστίας, το οποίο δίνει περιεχόμενο στο πρόσωπο και στην ύπαρξή του, δηλαδή το πλημμυρίζει με το φως της χάριτος, αυτό το φως που εκπέμπεται μέσα από τις μορφές των εικονιζόμενων αγίων.

Για αυτό τον λόγο η Ορθόδοξη εικονογραφική μας παράδοση είναι πάνω από την κατάνυξη, την ατομική προσευχή, τη νηστεία, την ευσέβεια και γενικά την ατομική πνευματικότητα του αγιογράφου και βέβαια δεν εξαρτάται από το ζωγραφικό του ταλέντο, αλλά από την εκκλησιαστική πρόγευση της Αναστάσεως στη θεία Λειτουργία. Έτσι κατανοούμε γιατί η εικόνα δεν

29. ΣΚΛΗΡΗ, όπ.π., σ. 33 και Δ. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ, *Η θεολογία της εικόνας*, σ. 20 και Ν. ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ, *Ευχαριστιακή οντολογία*, Αθήνα 1992, σ. 10.

εκφράζει την ατομική πνευματικότητα κάποιου, αλλά την ευχαριστιακή εμπειρία της κοινωνίας των προσώπων-μελών του σώματος της Εκκλησίας εν Χριστώ³⁰.

Και βέβαια αυτή η εμπειρία γεννά αυτά τα ευσεβή συναισθήματα στον καλλιτέχνη, όμως δεν είναι αυτά που φτιάχνουν την εικόνα. Όχι πως δεν χρειάζονται, αντιθέτως μάλιστα. Όμως όταν ο αγιογράφος νηστεύει και προσεύχεται καθώς εικονογραφεί, το κάνει γιατί συμμετέχει στη γενική άσκηση της εκκλησιαστικής κοινότητας. Μία εικόνα είναι ή δεν είναι εικόνα, ανάλογα από το αν ο ζωγράφος απορρίπτει ή δέχεται ταπεινά και με υπακοή την εκκλησιαστική παράδοση. Τούτο σημαίνει πως αν ο αγιογράφος δεν αποκτήσει την εκκλησιαστική πνευματικότητα που το Άγιο Πνεύμα απεργάζεται στη θεία Ευχαριστία, τότε αυτονομείται και παράγει έργο ατομικό και όχι έργο εκκλησιαστικό. Μην ξεχνάμε πως η ύπαρξη εικόνων δεν είναι ανεξάρτητη από την προσευχόμενη εκκλησιαστική κοινότητα και πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν του ο αγιογράφος τον παράγοντα αυτό³¹.

Και η Ορθόδοξη εικόνα είναι δεμένη με μία κληρονομιά και μία θεολογία αρκετά μεγάλη. Η Ζ΄ Οικουμενική σύνοδος όταν χάραζε τους όρους της και δογματίζε περι των αγίων εικόνων, καθόρισε με πολύ σοφία και μεγάλη σαφήνεια όσα αφορούν στην τιμή

30. ΣΚΛΗΡΗ, όπ.π., σ. 34.

31. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Περί εικονογραφίας*, Σύναξη, τ. 24, σ. 105.

και προσκύνηση. Ταυτόχρονα έκανε και σαφές ότι η εικόνα δεν είναι μία απεικόνιση της φθαρτής ανθρωπίνης σάρκας, αλλά μίας σάρκας λυτρωμένης από τον ζυγό της φθοράς· «Θεοῦ σῶμα ἐστὶ», λέγουν τα πρακτικά της Συνόδου, «ἀρρήτω δόξη κατηγλαϊσμένον, ἄφθαρτον, ἅγιον, ζωοποιόν»³².

Με άλλα λόγια δίδασκε η Σύνοδος πως συμβαίνει με την εικόνα ὅτι και με το Ευαγγέλιο. Η εικόνα μεταβιβάζει σε κάθε γενιά την εικόνα του Χριστού, ὅπως τη διαφυλάσσει ὄχι μόνο η ιστορική μνήμη της Εκκλησίας, αλλά και η χαρισματική μνήμη της πίστεως. Ἐτσι εξηγείται γιατί οι Πατέρες συχνά παραλληλίζουν την εικόνα με το Ευαγγέλιο³³ και διακηρύσσουν ὅτι η τέχνη της εικόνας δεν είναι εφεύρεση των καλλιτεχνών, αλλά καρπός της πείρας των αγίων της εκκλησιαστικής κοινότητας· «Οὐ ζωγράφων ἐφεύρεσις ἢ τῶν εἰκόνων ποίησις, ἀλλὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔγκριτος θεσμοθεσία καὶ παράδοσις ... μενοῦν γε αὐτῶν ἢ ἐπίνοια καὶ ἢ παράδοσις, καὶ οὐ τοῦ ζωγράφου»³⁴. Αυτή η φανερωμένη ομορφιά του πνευματικού κόσμου ανήκει κατεξοχήν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, μέσα στην οποία

32. *Πράξεις*, Ζ' Οικουμενικῆς Συνόδου, MANSI, XIII, στ. 319E.

33. Ὁπ.π. στ. 300G και στ. 277G. Βλ. OUSPENSKY, Το μέλλον της εικονογραφίας, περ. *Σύνορο*, τεύχ. 36 (1965) σ. 83 και βλ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, Θεολογικά αποσπάσματα, στο περ. *Pouit*, τευχ. 31 (1931), σ. 11.

34. MANSI, XIII, στ. 252G.

λόγος (ευαγγέλιο), λειτουργία και εικόνα συνυφαίνονται αδιάσπαστα.

Ὅτι διδάσκεται από τη θεία Λειτουργία, οι ὕμνοι της Εκκλησίας και τα αναγνώσματα, βρίσκουν ένα εξαιρετο σχόλιο μέσα στη σιωπή των τοιχογραφιών και των εικόνων. Ὅσο για την ομορφιά, αυτή αγγίζει την πληρότητά της μέσα σε κάθε μία από τις πέντε αισθήσεις. Η ὄραση καταπλήσσεται μπροστά στη θέα των εικόνων, το θυμίαμα προετοιμάζει την ὄσφρηση στην ευωδία της βασιλείας, η γεύση ασκείται στη νοστιμιά του ψωμιού και του κρασιού που πρόκειται να γίνουν το τίμιο σῶμα και αἷμα Χριστού, η αφή παρεμβαίνει στην προσκύνηση των εικόνων, του ευαγγελίου, του σταυρού, τέλος η ακοή μαζί με τη θέα ἔχουν ἕναν προνομιακό ρόλο³⁵.

Τα πάντα λοιπόν μέσα στη λατρεία αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοπεριχωρούνται, το ένα συμπληρώνει το ἄλλο, και το δεύτερο υπομνηματίζει το πρώτο με μία θαυμαστή λειτουργική αρμονία. Η δε εικόνα μας ανοίγει μία ἀπέραντη ὄραση, η οποία περιλαμβάνει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του κόσμου, διδάσκαλος και οδηγός συγχρόνως στην καθημερινότητά μας, στον καθημερινό λειτουργικό κύκλο της ζωής μας.

Στον Ορθόδοξο βυζαντινό ναό απαντάται η καλλιτεχνική διατύπωση της αλήθειας του χριστολογικού δόγματος, που απασχόλησε την Εκκλησία τους πρώτους

35. QUENOT, ὄπ.π., σ. 53.

αιώνες. Είναι η βεβαιότητα της σάρκωσης του λόγου που «ἔκλινε οὐρανοὺς καί κατέβη». Οι θόλοι, τα ημι-θόλια, τα τόξα, είναι αυτοί οι κεκλιμένοι ουρανοί, η κίνηση του ουρανού προς τη γη, η κίνηση της σάρκωσης. Για αυτόν τον λόγο και μέσα στον βυζαντινό ναό ο πιστός έχει την αίσθηση του χώρου «ἐν ᾧ χωρεῖται ὁ ἀχώρητος» και αυτή είναι μία θεολογική βεβαιότητα που την εκφράζει το δημιούργημα του καλλιτέχνη.

Αυτή δε η βεβαιότητα κρατύνεται ακόμη περισσότερο από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού και ιδιαίτερα από τη διάταξη των θεμάτων.

Χωρισμένα σε ζώνες και σε ομάδες ανοίγονται πραγματικά σαν βιβλίο μπροστά στα μάτια του θεατή και του μιλούν αφώνως για τη σάρκωση, τη σωτηρία, τον αγιασμό των μελών του όλου εκκλησιαστικού σώματος: «ἄ γάρ ὁ λόγος τῆς ἱστορίας διὰ τῆς ἀκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφικῆ σιωπῶσα διὰ μιμήσεως δείκνυσι»³⁶. Μέσα στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής τέχνης βλέπουμε πως η θεματική και το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού προσαρμόζονται ανάλογα με τον ρυθμό και τις δυνατότητες που προσφέρει ο ναός.

Η ζωγραφική δεν μπορεί να παραβλέπει τα μηνύματα και τους συμβολισμούς της αρχιτεκτονικής-ναοδομίας· έτσι φροντίζει να υπηρετήσει και εδώ με το σχέδιο και το χρώμα και να αναδείξει αλήθειες και

36. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τοὺς τεσσαράκοντα μάρτυρας*, PG, 31, 509.

θεολογία που ενυπάρχουν στα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού και χρειάζονται στήριξη και προβολή. Για παράδειγμα ο τρούλος, το τετρατοσφαίριο της κόγχης, το ιερό βήμα, τα σφαιρικά τρίγωνα, οι πεσσοί, το διακονικό, η πρόθεση, είναι μέλη του όλου αρχιτεκτονήματος που επεκράτησε να έχουν δικό τους εικονογραφικό θεματολόγιο. Διαμορφώθηκαν λοιπόν με τον καιρό, ο δογματικός, ο λειτουργικός και ο εορταστικός κύκλος, οι οποίοι ανέπτυξαν διαφορετικές ομάδες θεμάτων με αντίστοιχα δογματικά, λειτουργικά και εορταστικά γεγονότα. Στον δογματικό κύκλο, εικονογραφούνται θέματα που αναφέρονται σε δογματικά ζητήματα, τα οποία εθέσπισε και θεμελίωσε η Εκκλησία και ανέλαβε η τέχνη να τα κάνει προσιτά και κατανοητά στον λαό, παράλληλα με την έλλογη διδασκαλία. Ο εορταστικός κύκλος, όπως δηλώνει άλλωστε, ασχολήθηκε με την εικονογράφηση θεμάτων του δωδεκάορτου, της ζωής της Εκκλησίας, των αγίων, των μαρτύρων, που αποτελούν σταθμούς τιμής και μνήμης και πανηγύρεως μέσα στον λειτουργικό χρόνο. Ανάλογα και ο λειτουργικός κύκλος ασχολήθηκε με θέματα που έχουν άμεση ευχαριστιακή αναφορά, θα υποστηρίζαμε δε πως είναι ο κύκλος που πρώτος αναπτύχθηκε κυρίως μέσα από τη διακόσμηση των κατακομβών, όπου το συμβολικό στοιχείο κυριαρχεί όμως όλα αυτά τα σύμβολα είχαν άμεση σχέση και αναφορά με το μυστήριο που ένωνε τους πιστούς και τους καλούσε σε κοινωνία αγάπης, στη θεία Ευχαριστία, και στη θέα του Θεού.

Στόχος λοιπόν του πιστού να ανακαλύψει το μοναδικό όπλο του πνευματικού αγώνα, που είναι η αγάπη για το Θεό και η άσκηση. Ο ασκητικός χαρακτήρας της λατρείας μας αποτελεί το πεδίο του αγώνα των πιστών. Μέσα από τα κείμενα της υμνολογίας και της μελέτης της ζωής των αγίων μας, τελικά ο πιστός βλέπει πως δεν είναι ακατόρθωτο να φθάσει στην κάθαρση ψυχής και σώματος και στον εξαγιασμό των αισθήσεών του, όπως άλλωστε έκαναν πολλοί άγιοι πριν απ' αυτόν. Ο αγώνας δε ο ασκητικός, είναι η προϋπόθεση συμμετοχής στα μυστήρια της Εκκλησίας και δη στη θεία ευχαριστία, διότι «τίς τῶν γηγενῶν προσηλωμένος τοῖς πάθεσιν ἀξίως τηλικούτων μυστηρίων ἐφάψασθαι;»³⁷.

Άλλωστε ένα βασικό, αλλά και πολύ ουσιαστικό στοιχείο της ορθόδοξης λατρείας είναι η μετοχή στα τελούμενα όλου του σώματος. Οι στάσεις προσευχής που προσαρμόζονται στα διακονικά παραγγέλματα, η δομή της λατρείας, το ίδιο το λειτουργικό τυπικό όπως εμφανίζεται από το βάπτισμα ακόμη, (κατάδυση, χρήση των αισθήσεων, τριχοκουρία, απόλωση) υπογραμμίζει έντονα τη σωματική μετοχή στη λατρεία. Η θεία Λειτουργία του αγίου Ιακώβου εμφαντικά τονίζει αυτή την απαραίτητη μετοχή «μή μόνον ἄκροατάς ὀφθῆναι τῶν πνευματικῶν ἀσμάτων, ἀλλά καί ποιητάς

37. Θεία λειτουργία Αγίου Ιακώβου, ευχή. Βλ. και Γ. ΦΙΛΙΑ, Το ασκητικό στοιχείο στην ορθόδοξη λατρεία, περ. Σύναξη, τ. 53, σ. 60.

πράξεων ἀγαθῶν, πίστιν μετερχομένους ἀνύπουλον, βίον ἄμεμπτον, πολιτείαν ἀνέγκλητον»³⁸. Εκεί όμως που πολύ χαρακτηριστικά τονίζεται η αναγκαιότητα της καθάρσεως των αισθήσεων για τη μετοχή του όλου ανθρώπου στο μυστήριο είναι η καταπληκτική ευχή των πιστών που ακούγεται στην λειτουργία των Προηγιασμένων δώρων, «σύ πάντας ἡμῶν τάς αἰσθήσεις τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως ἐλευθέρωσον, ἀγαθόν ταύτης ἡγεμόνα τόν ἔνδοθεν λογισμόν ἐπιστήσας. Καί ὀφθαλμός μὲν ἀπέστω παντός πονηροῦ βλέμματος, ἀκοή δέ λόγοις ἀργοῖς ἀνεπίβατος, ἡ δέ γλῶσσα καθαρευέτω ρημάτων ἀπρεπῶν. Ἄγισσον τά χεῖλη τά αἰνοῦντα σε Κύριε, τάς χεῖρας ἡμῶν ποίησον τῶν μὲν φαύλων ἀπέχεσθαι πράξεων, ἐνεργεῖν δέ μόνα τά σοί εὐάρεστα, πάντα ἡμῶν τά μέλη καί τήν διάνοιαν τῇ σῇ κατασφαλιζόμενος χάριτι»³⁹.

Στη δε ευχαριστία, μετά τη θεία Μετάληψη διαβάζουμε το:

«Ψυχὴν κάθαρων ἀγίασον τάς φρένας
τάς ἰγνύας στήριξον ὅστέοις ἅμα
αἰσθήσεων φώτισον ἀπλήν πεντάδα
ὄλον με τόν σόν συγκαθῆλωσον φόβῳ
ἀεὶ σκέπε φρούρει τε καί φύλαττέ με
ἐκ παντός ἔργου καί λόγου ψυχοφθόρου»⁴⁰.

38. Όπ.π., Ευχή μετά το Ευαγγέλιο. Βλ. και ΦΙΛΙΑ όπ.π., σ, 64.

39. Όπ.π., Ευχή των πιστών.

40. Ευχή ευχαριστίας, μετά τη μετάληψη.

Η κάθαρση λοιπόν των αισθήσεων αποτελεί ένα φτάσιμο για τον χριστιανό, μία δωρεά που του δίδεται για να γίνει επόπτης της νοητής κτίσεως και μύστης της νοουμένης. Έτσι λοιπόν ο πιστός αποκτά άλλον χαρακτήρα, φωτισμένη ζωή, πλημμύρα φωτός, έχει ταπεινώση, αγάπη, λάμπει καθώς διακονεί τον αδελφό, έχει μία αρχοντιά που τον κάνει πραγματικό αυτοκράτορα των αισθήσεών του, παύει να ζει αυτός για να ζήσει εν αυτώ ο Θεός. Ας μη λησμονούμε ότι η ορθόδοξη άσκηση, η φυλακή και η κάθαρση των αισθήσεων, έκαμε να γεμίσουν οι τοίχοι και τα τόξα των εκκλησιών μας από τις μορφές των αγίων, οσίων, ασκητών και μαρτύρων. Όλοι οι εικονιζόμενοι είναι αυτοί που αγάπησαν το ωραίο και μας καλούν απλά και ταπεινά με το «μιμηταί μου γίνεσθαι καθώς κάγω Χριστού».

Αυτή η εμπειρία της χάριτος και της βιώσεως του ευχαριστιακού γεγονότος εκφράζεται στην παράδοσή μας και τον πολιτισμό μας, όπου η δημιουργία νοείται ως συνέχεια αδιάσπαστη και όχι ως συρραφή αποσπασματικών ατομικών δημιουργιών. Η εκκλησιαστική τέχνη λογίζεται ως οικοδόμημα και όχι ως συγκρότημα μεμονωμένων κατοικιών⁴¹.

Απαίτηση της εκκλησίας ήταν πάντοτε η τέχνη να μη διασπά και να μη διαλύει την ενότητα και την κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό⁴², και να τον κάνει

41. Γ. ΚΟΡΑΗ, *Η ζωγραφική ως τρόπος*, Αρμός, Αθήνα 2005, σ. 93.

42. ΑΝ. ΚΕΣΑΛΕΠΟΛΟΥ, *Η λειτουργική παράδοση στον Αλ. Παπαδιαμάντη*, εκδ. Πουρναρά, 1994, σ. 140.

μέτοχο της Φιλοκαλίας των Πατέρων. Έχοντας λοιπόν η τέχνη της Εκκλησίας αυτή την πολύτιμη παρακαταθήκη «γλυκαίνει τά τών εὐσεβῶν αἰσθητήρια» και διακονεί το μυστήριο της Ευχαριστίας, η δε τέχνη των εικόνων «γίνεται ἀσίγητος κήρυκας ἐν ἀήχῳ φωνῇ καί τούς ὁρῶντας διδάσκουσα»⁴³.

43. Βλ. Τ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Λόγος εν ἀήχῳ φωνῇ. Εἰκόνα και κήρυγμα*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 19.

